

DIN VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI GYARMATHI SÁMUEL – ILUMINIST TRANSILVĂNEAN

Gheorghe Firczak

SECOLUL AL XVIII-lea, chiar dacă nu se confundă în totalitate, cu Luminismul reprezintă în cea mai mare măsură triumful acestuia cu toată prelungirea în veacul următor, până aproape de mijlocul său. Înainte de toate „*Luminismul*– după cum spune David Prodan – *este un larg curent, o stare de spirit, un sistem atotcuprinzător de gândire, asemănător cu al Umanismului, al Renașterii sau al Reformei, care îl precedează având drept cheie universal valabilă menită să deschidă porțile spre toate tainele naturii și condiției umane, rațiunea*”.

Originile sale trebuie căutate în secolul al XVII-lea, când se începe repudierea trecutului pentru lipsa de gândire, necunoaștere, negarea *stării de minorat* a oamenilor, sintagmă datorată marelui filosof german Immanuel Kant. Societatea trebuie reformată în toate domeniile sale. La baza ei stă ridicarea omului din minorat, prin investigație, prin cunoaștere. Acestea toate sunt subordonate idealului luminării, ce se poate realiza prin activitatea unor oameni de excepție, conducători și filosofi, care pot determina prin mijloace specifice schimbările necesare.

Răspândirea europeană a acestui curent determină receptarea sa și în Transilvania și formarea unei generații de *Aufklärer* – i, a căror misiune, asumată conștient și dezinteresat, este aceea de a face ca luminarea maselor să treacă de la stadiul ideal la o realitate concretă, palpabilă, în folosul omenilor. Nu este întâmplător că putem aminti nume prestigioase care se înscriu în contextul problematicei: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Budai Delenu, Ioan Piuariu Molnar, Bessenyei György, Aranka György, Köleseri Sámuel, Körösi Csoma Sándor, Benkő József, Samuel Von Brukenthal, etc. Rolul lor este covârșitor într-un curent european care are la bază o permanentă circulație a ideilor în diferite medii, generând un progres constant al societății.

Printre oamenii de cultură importanți ai intelectualității maghiare din Transilvania este Sámuel Gyarmathi (1751-1830), a cărui activitate se circumscrie în totalitate idealului luminării, afirmării raționalismului, ca scop și metode a investigației umane. De-a lungul timpului se bucură de aprecieri constatnte privind activitatea sa de scriitor și lingvist². Ea are un caracter enciclopedic,

1. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 281.

2. *Révai Nagy Léxikona*, IX, Budapest, 1913, p.113.

studiind istoria, filosofia, medicina, științele naturii, economia, fiind și ziarist³. Eforturile sale pe tărâmul cercetării istoriei limbii au importante semnificații pentru acest domeniu⁴. Din corespondența sa cu József Hajnocy, reiese că ambii au fost adepți convinși ai iluminismului, iubitori ai istoriei, colecționari ai surselor istorice, pătrunși de spiritului raționalismului⁵.

În istoriografia românească este apreciat ca cercetător al limbii, el fiind cel care pune bazele lingvisticii comparate și realizează în acest sens o cercetare a influențelor reciproce ale limbilor maghiare și română⁶. Evident că, activitatea sa complexă este surprinsă ca atare de acei cercetători care analizează viața și opera sa. Medicul Sámuel Gyarmathi este un *Aufklärer*, care crede că este absolut necesară ridicarea Transilvaniei din rândul „*coloniilor barbare*”, de apropiere de stadiile avansate în care se află, la acel moment, Occidentul. Strădaniile sale prezintă similitudini izbitoare cu cele ale medicului român Ioan Piuariu Molnar, ambii având de suportat, în mare măsură, lipsa de mobilitate și înțelegere a cercurilor vieneze⁷. Pentru cultura maghiară din Transilvania, Gyarmathi, alături de József Benkő, Péter Bod, Mihály Ajtai, István Mátyus și Sámuel Fogarassi, este o personalitate de frunte a intelectualității reformate⁸. În același context Gyarmathi, alături de Döbrentei și Kazinczy, este unul dintre „*reformatorii culturali maghiari*”⁹. Activitatea sa multilaterală este în contradicție cu originea sa nobiliară, pentru că ea tratează o mentalitate nouă iluministă, ca un adversar al vechilor idei nobiliare^{9bis}. Preocupările sale au un caracter multilateral, fiind medic și lingvist. A fost recunoscut de savantul german Gobelenz ca întemeietor al gramaticii comparate maghiare¹⁰.

Pentru investigația istorică sunt necesare câteva date biografice. Sámuel Gyarmathi s-a născut la Cluj, la 15 iulie 1751, tatăl său fiind János Gyarmathi, iar mama sa, pe numele de fată, Osvát Éva¹¹. Familia are, în mod sigur, origini nobiliare, dar destinul său se apropie mai mult de cea a unei familii burgheze¹². Are rude de diverse condiții socio – profesionale. Un Gyarmathi Márton este tâmplar, iar un altul, Gyarmathi Gábor, este profesor și traducător pentru italiană și germană. Cert este că membrii familiei au aproape toți ocupații pragmatice¹³.

3. Otto Nagy, *Gyarmathi Sámuel élete és munkasága*, Cluj, 1944. p. 15-16.

4. Miklos Zsirai, *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*, Budapest, 1952, p. 52-53.

5. György Bonis, *Hajnocy József*, Budapest, 1954, p. 55-57.

6. *Istoria României*, vol.III, București, 1964, p. 1086.

7. József Spielman, *A köző szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1976, p. 23.

8. Zoltán Éder, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság*, Budapest, 1978, p. 15.

9. Victor Neumann, *Tentația lui Homo Europaeus*, București, 1991, p. 182.

9. Bis. Domokos Kosáry, *Művelődés a XVIII-ik századi Magyarországon*, Budapest, 1980, p. 592.

10. *Ibidem*, p. 216.

11. Otto Nagy, *Op.cit.*, p.11; János Gulya, *Gyarmathi Sámuel*, Budapest, 1978, p.9.

12. László Gáldi, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és réformkorban*, Budapest, 1957, p. 62; János Gulya, *Op.cit.*, p.10.

13. János Gulya, *Op.cit.*, p.11.

Despre copilăria și tinerețea sa se cunosc destul de puține date, poate și pentru că, în anul 1848, arhiva Parohiei Reformate din Aiud este distrusă cu ocazia unui incendiu. Mărturiile sale, „*Napló – Lajstrom*”, un fel de jurnal – registru, s-au pierdut în decursul timpului. Studiile și le face în diverse orașe ale Transilvaniei. Le începe la Cluj, în anul 1757, le continuă la Aiud din anul 1763¹⁴. Se pare că la Aiud este coleg cu mulți tineri secui, are o serie de profesori secui. O trădează vocabularul său, plin de derivate secuiești. Poate că și mama sa, Éva Osvát, era de origine secuiască¹⁵. În anul 1765 revine la Cluj unde va absolvi clasa de retorică¹⁶. În anul 1766 este deja la Colegiul reformat din Zalău, pentru trei ani¹⁷. Se pare că aici este întreținut de un frate al său Gyarmathi György, a cărei ocupație este necunoscută¹⁸. În anul 1769 revine la Aiud, unde la 18 ani, este înscris ca „*politikus*”, un grad superior printre cursanți. Va rămâne acolo 7 ani¹⁹. La 16 septembrie 1776 își susține examenul de absolvire la Colegiul reformat din Aiud. Deși are 25 de ani se pare că este total lipsit de mijloace de subzistență²⁰. Două sunt consecințele importante ale studiilor efectuate la Aiud. Prima ar fi aceea că, sub influența profesorului Sámuel Pataki, se hotărăște să devină medic²¹. A doua, că spiritul colegiului îl influențează în așa măsură încât devine un adept convins al iluminismului și al raționalismului cartezian²². Fiind bursier a muncit foarte mult, reușind să se distingă, devenind liderul cercului elevilor, „*Litteraturae Praeses*”²³.

În anul 1776 pleacă la Viena ca bursier al Guvernului Transilvaniei, cu o sumă considerabilă pentru acea vreme, 200 de forinți²⁴, ca și Ioan Piuaru Molnar²⁵. Perioada vieneză a studenției sale este destul de puțin cunoscută, dar este sigur că are consecințe semnificative în definitivarea concepțiilor sale iluministe, fiind în contact cu iosefinismul dar și cu cercurile scriitorilor maghiari, dintre care amintim pe Sámuel Andrád, celebru umorist, cu o operă mult gustată în epocă²⁶. Setea lui de cunoaștere este subliniată de faptul că bursa, în cea mai mare parte, și-o folosea pentru a cumpăra cărți, din care cunoaște câteva titluri: „*Die Kunst Deutsche Briefe schoen abzufassen*” (Frankfurt – Lipcse, 1761), partea I; Pillot, *L'homme conduit par la raison* (Paris, 1770); Molière, „*L'Avare*” (Frankfurt – Lipcse, 1762); Pietro Metastasio, „*La Nitteti. Nuovo Drama per musica*” (Milano, 1756)²⁷.

14. *Ibidem*, p.13-14.

15. László Gáldi, *Op. cit.*, p.62.

16. János Gulya, *Op.cit.*, p.14.

17. *Ibidem*, p.15.

18. László Gáldi, *Op.cit.*, p.62.

19. János Gulya, *Op.cit.*, p.15.

20. *Ibidem*, p.17.

21. *Ibidem*, p. 19.

22. *Ibidem*, p.21; Otto Nagy, *Op.cit.*, p.11.

23. Otto Nagy, *Op.cit.*, p.11.

24. János Gulya, *Op.cit.*, p.26.

25. László Gáldi, *Op.cit.*, p.62.

26. Otto Nagy, *Op.cit.*, p.13.

27. János Gulya, *Op.cit.*, p.27-28.

Devine medic în anul 1781, prin susținerea licenței, pentru ca în anul 1782 să obțină titlul de doctor în medicină²⁸.

Odată absolvită medicina la Viena, Sámuel Gyarmathi se hotărăște să pornească într-o călătorie de studii în Germania. În drumul său vizitează Praga, Dresda, Nürnberg, Berlin, Göttingen și Hamburg. Este însoțit de prietenul său, scriitorul Sámuel Andrád²⁹. La Göttingen face cunoștință cu cel mai renumit profesor al universității de acolo, Johann David Michaelis, savant orientalist, teolog protestant. A fost unul din criticii interpretării „*Bibliei*” și important lingvist, director al „*Societății de Științe*” din Göttingen. Îl influențează pe Gyarmathi cu privire la cercetarea limbii, la fel ca și pe finlandezul Pothanra, prezent în anul 1799 la Göttingen, întemeietorul istoriografiei finlandeze. Tot Michaelis îl influențează și pe cehul Jozsef Dobrovsky, întemeietorul filosofiei comparate a limbilor salve³⁰. Se pare că pasiunea lui Gyarmathi pentru lingvistică este provocată de afirmația profesorului Michaelis că limba maghiară are un vocabular sărac. Este punctul de pornire al cercetărilor sale în domeniul lingvisticii comparate³¹. Tot la Göttingen îl cunoaște pe savantul francez Jean Formay, secretarul perpetuu al Academiei din Berlin³².

La 4 martie 1783 este din nou la Viena, având diverse preocupări³³, probabil că nu are mijloace de subzistență, pentru că se angajează succesiv, ca educator, la mai multe familii nobiliare. În casa lui Ráday Gédeon (1713-1792) are prilejul să citească diverse cărți, datorită accesului la vasta bibliotecă a acestuia. Tot în anul 1783 îl cunoaște pe Ferencz Széchenyi și pe viitorul iacobin József Hajnocy, cu care va corespunda intens, ani în șir³⁴.

În anul 1785 se reîntoarce în Ardeal, dorind să practice medicina, mai întâi la Aiud ca medic al familiei Rhédei³⁵, apoi al lui Gergely Bethlen³⁶. În perioada 1787-1792 a fost medicul șef al comitatului de Hunedoara, având reședința la Deva³⁷.

Tot în anul 1785, pe neașteptate se însoară dar la fel de repede și divorțează, efemera soție fiind din Aiud, posesoarea unei averi importante³⁸. Se pare că neînțelegerile dintre Gyarmathi și soția sa apar din cauza disprețului cu care îl privea datorită situației sale materiale³⁹.

Revine în serviciul familiei Bethlen, în anul 1792⁴⁰. În anul 1795 pornește în cea de a doua călătorie în Germania, însoțindu-l pe tânărul Elek Bethlen,

28. *Ibidem*, p.28.

29. Elemér Jancsó, *A felvilágosodástól a romantikáig*, Bukarest, 1966, p.35.

30. János Gulya, *Op.cit.*, p.35-37.

31. László Gáldi, *Op.cit.*, p.62.

32. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.35.

33. János Gulya, *Op.cit.*, p.39.

34. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.35; László Gáldi, *Op.cit.*, p.63.

35. János Gulya, *Op.cit.*, p.43.

36. *Ibidem*; László Gáldi, *Op.cit.*, p.63.

37. László Gáldi, *Op.cit.*, p.63.

38. János Gulya, *Op.cit.*, p.45.

39. *Ibidem*, p.47.

40. László Gáldi, *Op.cit.*, p.136.

pentru studii la Göttingen⁴¹. Se reîntoarce acasă la o dată neprecisă. Cert este că se consacră din plin activității la „*Erdélyi Múzeum*”, în anul 1815 la Cluj⁴².

La 20 august 1820 se afla la Mintia unde îl vizitează Döbrentei, care îl scrie despre el lui Kazinczy: „*Omul acesta de 70 de ani este tot atât de lucid ca atunci când l-ai văzut*”⁴³.

Se reîntoarce la Cluj, pentru că trecerea sa în eternitate se produce în orașul de pe Someș, la 4 martie 1830⁴⁴.

Practicarea medicinei, în epocă are o strânsă conotație luministă, pentru că ce altceva decât sănătatea și educația pot aduce omul într-o stare conformă cu idealurile profesate de oricare *Aufklärer*? Tocmai de aceea în „*Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Tarsaság*” (Societatea pentru cultivarea limbii maghiare în Transilvania), a cărei activitate se derulează în intervalul 1790-1806, mulți medici au avut o contribuție semnificativă. Numele lor sunt de referință pentru iluminismul maghiar transivănean: Márton Soos, Ferenc Nyulas, Sámuel Gyarmathi, Dániel Gecse, Sámuel Pataki, André Etienne, cărora li se adaugă oculistul român Ioan Piuriu Molnar. Ei nu au fost doar simplii practicanți ai medicinei ci au inițiat și realizat acțiuni de educație medicală în vederea menținerii sănătății și prevenirii îmbolnăvirilor. Difuzarea unor cunoștințe generale despre sănătate, a unor rețete pentru regim alimentar, etc., sunt câteva din modalitățile de educație medicală practicate de aceștia. Eforturile lor au fost ușurate și de faptul că au fost susținuți, în multe cazuri, de o serie de preoți⁴⁵. Să menționăm că István Mátyus (1725-1802), autorul lucrării „*Ó és új diaetetica*” (Vechea și noua dietetică), cunosător și adept al clasificării lui Linné, descrie plantele și eventualul lor rol în gospodărie, în alimentația locuitorilor de la țară, recomandând folosirea morcovilor, sfeclei, smochinelor, stafidelor și a prunelor uscate. Cel mai semnificativ efort îl depune pentru răspândirea cartofului. În acest demers se intersectează cu Sámuel Gyarmathi și cu Constantin Caracaș (1773-1828), a cărui activitate similară se desfășoară la sud de Carpați, în Țara Românească⁴⁶.

Sámuel Gyarmathi a fost interesat și de problemele minerilor. În anul 1793 a concurat pentru o catedră unde urma să predea chimia și metalurgia. Concursul a fost însă câștigat de André Etienne (1751-1797), medic venit din Luxemburg în Transilvania, aflând că aceasta are atât de mult zăcămintă de minereuri și bogății minerale⁴⁷.

41. *Ibidem*.

42. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.45.

43. János Váczy, *Kazinczy Levelezése*, XV, f.a., p.221.

44. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.48.

45. József Spielman, *Op.cit.*, p.217-218.

46. *Ibidem*, p. 247.

47. *Ibidem*, p. 251.

Am văzut deci că activitatea profesională a lui Sámuel Gyarmathi nu se reduce doar la practicarea medicinei, fie ca angajat al statului, fie ca particular, ci este neobosit în investigarea noului, a tot ceea ce duce pe de o parte la perfecționarea sa profesională, pe de altă parte este în folosul oamenilor, învingându-le ignoranța, necunoașterea, ameliorându-le starea de sănătate.

Illuminismul a avut serioase consecințe și în plan politic, prin manifestarea unui important ansamblu de idei privind rolul cetățeanului și al conducătorului în societate. Se știe că aplicarea politică a ideilor luministe în mediile imperiale habsburgice se cantonează în limitele despotismului luminat, prin cele două variante ale sale, terezianismul și iozefinismul. Într-o astfel de conotație suveranul rămâne atotputernic dar nu datorită dreptului divin ci în conformitate cu preceptele dreptului natural și a contractului social. Se încearcă astfel excluderea unor convulsii revoluționare ce produc dezordine⁴⁸. Formula sa este deplin consacrată astfel: „*Totul pentru popor, dar nimic prin popor*”⁴⁹. În Transilvania este privit diferit de români și maghiari. În istoriografia maghiară reformele sunt văzute printre altele, ca o aplicare a toleranței față de protestanți și greco-catolici, fără a se pomeni nimic de ortodocșii⁵⁰. În privința situației iobagilor iozefinismul are consecințe mai mult negative, într-o Transilvanie retardată, în acest sens, față de oricare provincie a imperiului. Vizitele lui Horea la Viena, primirea lui de către împărat, dau impresia că suveranul este de acord cu cererile sale. După înăbușirea răscoalei de către armatele imperiale, Iosif al II-lea tot mai dorește anularea robotei⁵¹. În istoriografia română consecințele pentru români sunt privite cu mai multă satisfacție, mai ales că de ele se bucură nu numai greco-catolicii ci și ortodocșii. Reformele înlătură, în general, tocmai piedicile care opreau emanciparea românilor⁵². Este deci evident că nemulțumirile maghiarilor față de reformismul iozefin sunt mai mari, ceea ce determină, începând cu anul 1792, o amplificare a mișcării iacobine. Din anul respectiv aceasta se organizează în frunte cu Ignatie Martinovici, sârb la origine, născut la Pesta. Dorința lor este transformarea burgheză a societății. Ungaria urma să devină un stat federativ cu largi drepturi naționale pentru slavi și români. Din păcate pentru ei, la 23 iulie 1794 poliția secretă îl arestează pe Martinovici, iar el este executat⁵³. Acesta este contextul politic în care Sámuel Gyarmathi are de ales între reformismul iozefin și radicalismul iacobin. Este interesant de remarcat că deși educația sa protestantă ar sugera cel puțin o atitudine antiimperială, datorită catolicismului⁵⁴, profesoat de Curtea de la Viena, el este pe deplin adeptul reformismului cu toate că se cunoaștea cu Martinovici, cu Hajnóczy și alți iacobini.

48. Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1790-1848*, București, p.46-47.

49. David Prodan, *Op.cit.*, p.231.

50. Domokos Kosáry, *Ujjáépítés és polgárosodás 1711-1867*, Budapest, 1990. p.161.

51. *Ibidem*, p.163.

52. David Prodan, *Op.cit.*, p.241-242.

53. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.70-93; David Prodan, *Op.cit.*, p.319-321; Domokos Kosáry, *Op.cit.*, p.191-19.

54. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.39.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se realizează o interferență între Luminism și francomasonerie, chiar dacă până la 1790, în mediile maghiare, despotismul luminat a atenuat explozia luministă⁵⁵. Orientarea masoneriei maghiare spre Luminism se manifestă doar prin trăsături generale: fraternitate, raționalism, răbdare și egalitate. Se încearcă o apropiere între oamenii de diverse categorii sociale sau diverse orientări confesionale. Lojile au în componența lor reprezentanți ai nobilimii mijlocii și, mai ales, pătura superioară a intelectualității⁵⁶. Masoneria din Ungaria, mai ales în varianta lui Draskovich, are o esență națională, prevăzută și în statut, la atribuțiile și îndatoririle Marelui Maestru al ordinului. Cauzele acestei atitudini trebuie căutate, după afirmația masonilor de atunci, în tirania, prejudecățile și intoleranța religioasă suferită de maghiari⁵⁷.

În Ardeal spiritul masonic se difuzează de timpuriu, prin anii '40, prin influența Vienei, unde Maria Tereza, deși ostilă masoneriei, nu ia măsuri împotriva acesteia⁵⁸. Abia în a doua parte a domniei împărătesei prosperă masoneria transilvană, apoi în timpul domniei lui Iosif al II-lea și primii ani ai domniei lui Francisc I. Declinul ei, pentru această perioadă, este accentuat de ascensiunea Revoluției franceze. Până atunci în Transilvania în masonerie primează rolul sașilor, datorită spiritului Vienei și pentru că polul de interes general îl reprezintă Sibiu⁵⁹. În perioada 1767-1790 viața masonică în Transilvania este dominată de loja „*St. Andreas zu drei Seebläten*”, din care au făcut parte importante personalități. Dacă privim statistica și constatăm că dintr-un număr de 276 de inițiați, 110 erau funcționari statali și orășenești iar 86 erau ofițeri și funcționari ai armatei imperiale⁶⁰, este clară influența politicii reformiste a lui Iosif al II-lea asupra masoneriei. Printr-o patentă imperială, Viena nu permite decât funcționarea lojii de la Sibiu cu toate insistențele lui György Bánffy. Mai mult, lista nominală a masonilor trebuia trimisă la Viena, probabil pentru a se preveni orice tentativă de împotrivire față de politica imperială⁶¹. Măsura este o prevedere deosebită, dacă ținem cont de structura social-profesională a membrilor lojei sibiene, unde după cum am arătat dominau funcționarii imperiali și orășenești⁶². Deși preponderența sașilor este covârșitoare în loje, nu putem omite câteva nume importante din rândul maghiarilor și românilor: György Aranka, creștin reformat, „*sufletul mișcării literare și culturale maghiare*”⁶³, György Bánffy, guvernator al Transilvaniei, mare Maestru provincial⁶⁴, Andreas

55. Domokos Kosáry, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, p. 323.

56. *Ibidem*, p. 326.

57. Éva H. Balázs, *Contributions à l'étude de l'ère de lumières et du josephismes en Hongrie*, în *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Colloques de Matrafűred, 3-5 novembre 1970*, Budapest, 1971 pp. 39.

58. Elemér Jancsó, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*, Cluj, 1936, p. 236.

59. *Ibidem*, p. 241.

60. Horia Nestorescu Bălești, *Ordinul masonic român*, București, 1993, p. 43.

61. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p. 246.

62. Horia Nestorescu, *Op.cit.*, p. 43.

63. *Ibidem*, p. 216, poziția 133.

64. *Ibidem*, p. 225, poziția 217.

Etienne, catolic, medic venit din Luxemburg⁶⁵, concurentul lui Gyarmathi pentru catedra de chimie și metalurgie, Ștefan Koszta de Beiuș, secretar gubernial, ospitalierul lojii⁶⁶, Alexandru Moruzi, ortodox, domn al Țării Românești (1793-1796, 1799-1801) și al Moldovei (1792, 1802-1806, 1806-1807), vicarius în loja St. Andreas⁶⁷, Ioan Piuariu Molnar, doctor în medicină, iluminist⁶⁸.

Este evident că Sámuel Gyarmathi are un rol în masonerie. Dacă ar fi să acceptăm unele afirmații el este membru al unei loje încă din anii petrecuți la Colegiul din Aiud⁶⁹. E greu de crezut pentru că aceasta nu apare menționată în nici o altă sursă. Însuși biograful său recunoaște că nu știe cum ajunge mason⁷⁰. Poate că o influență asupra sa are Kazinczy, care îl atrage la rozecrucianism⁷¹. Nu este exclus, dar nici în acest caz nu avem o confirmare. O altă filieră ar putea fi Hajnoczy, care a fost secretarul particular al lui Széchenyi și ajunge mason cu ajutorul acestuia prin anul 1780⁷². În același an se cunoaște la Viena cu Gyarmathi, ei având poziții sociale asemănătoare, fiind apropiați ca vârstă. Deși János Gulya argumentează cu modul lor de a gândi asemănător⁷³, aici avem rezerve dacă privim modul cum au evoluat fiecare dintre ei. Gyarmathi se menține, pe tot parcursul vieții ca un moderat iar Hajnoczy devine un radical. Ar mai fi argumentul că Gyarmathi îl, împrumuta cu bani pe prietenul său, iar acesta s-a considerat îndatorat⁷⁴. Motivația nu credem că este suficient de credibilă pentru o astfel de problemă. Ar fi putut fi influențat și de Martinovici, care în anul 1784, după o vizită la Paris devine mason⁷⁵. Știm sigur că este inițiat la 30 noiembrie 1787 în loja „St. Andreas” din Sibiu⁷⁶. După intrarea acesteia în adormire nu-l regăsim la Cluj în masonerie alături de Aranka, deși va acționa împreună cu acesta și cu alții pe tărâmul cultivării limbii⁷⁷. În timpul celei de a doua călătorii în Germania, însoțindu-l pe tânărul Elek Bethlen la Göttingen, el nu este privit doar ca un simplu educator al acestuia. Se bucură de onoruri ce nu ar fi justificate de o astfel de calitate. Probabil că este vorba de legăturile masonice, care-l avantajează⁷⁸. Este plauzibilă supoziția lui Gáldi, cu atât mai mult cu cât toți care-l susțin în diverse împrejurări sunt masoni: Mátyás Rát,

65. *Ibidem*, p.314, poziția 1175.

66. *Ibidem*, p.38, poziția 2109; Zoltán I.Toth, *Quèlques problèmes de l'état multinational dans la Hongrie d'avant 1848*, în *Études des délégués hongroise au X-e Congres international des sciences historiques*, Budapest, 1955, p.330.

67. Horia Nestorescu Bălcești, *Op.cit.*, p.443, poziția 2632; Elemér Jánicsó, *Op.cit.*, p.243.

68. Horia Nestorescu Bălcești, *Op.cit.*, p.478-479, poziția 2998; Zoltán I. Toth, *Op.cit.*, p.330.

69. János Gulya, *Op.cit.*, p.21.

70. *Ibidem*, p.29.

71. *Ibidem*, p.22.

72. *Ibidem*, p.30.

73. *Ibidem*, p.31.

74. *Ibidem*, p.32.

75. László Gáldi, *Op.cit.*, p.63.

76. Horia Nestorescu Bălcești, *Op.cit.*, p.354, poziția 1615.

77. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.252.

78. László Gáldi, *Op.cit.*, p.136

Gédéon Ráday, Ferenc Széchenyi, toți Bethlenii, potențații Guberniului Transilvaniei, György Aranka, tipograful Márton Hochmeister⁷⁹.

Din contextul general al activității masonice, al inițiaților lojei din Sibiu, din activitatea lui Gyarmathi reiese că francmasoneria transilvăneană a avut drept scop cultivarea limbilor naționale, promovarea teatrului, încurajarea literaturii și formarea de muzee⁸⁰. Se reușește prin loja „*St. Andreas*” din Sibiu, promovarea prieteniei între oameni, dincolo de deosebirile naționale, a spiritualității în general, iar după anul 1787, investigarea trecutului Ardealului din punct de vedere economic, istoric și cultural⁸¹.

Activitatea multilaterală a lui Gyarmathi confirmă toate aceste considerații.

Cultivarea limbii este o componentă esențială a programului iluminist în Europa Central Răsăriteană, fiind legată de consolidarea conștiinței naționale, spre deosebire, de cel francez și german unde accentul se pune pe beletristică, fiind o continuare a unui demers început în Evul Mediu târziu⁸². Trăsăturile generale ale cultivării limbii se circumscriu acestei părți a continentului nostru. Se caută și se elaborează norme lingvistice: se înlocuiește limba în general, în funcție de compoziția în transformare a societății, formulându-se exigențele alcătuirii complete a limbii; formarea într-un anumit fel a limbii și dirijarea acestui proces este în concordanță cu realitatea epocii la care ne raportăm. Formarea limbii se consacră după principiile și metodele raționalis-mului, a promovării științelor. Luminismul evidențiază necesitatea unei forme statale cu multiple valențe politice, culturale și sociale, ceea ce determină o primenire a limbii materne. Acum începe formarea limbii literare, ceea ce duce la concretizarea unui stil curat. Limba nefiind decât un instrument ea determină o difuzare a beletristicii, a literaturii de specialitate și a presei⁸³. Cultivarea limbii presupune în planul cercetării generale, la nivel european, o dezbatere a originilor și dezvoltării sale, stabilirea unor raporturi între diferitele limbi, care sunt funcțiile și scopurile folosirii sale⁸⁴. Luminismul consacră o adevărată filosofie a cultivării limbii, a cărei analiză este concretizată într-o amplă literatură de specialitate⁸⁵.

79. János Gulya, *Op.cit.*, p.33.

80. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.256.

81. *Ibidem*, p.249.

82. Domokos Kosáry, *Op.cit.*, p.310.

83. Lajos Csetri, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletnek nyelvfilozófiai alapjáról*, în *Irodalom és felvilágosodás*, culegere de studii îngrijită de József Sándor și Andor Tamai, Budapest, 1974, p.229; István Szathmáry, *L'influence des lumières sur la formation de la Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mafrafüred 28 septembre – 2 octobre 1975*, Budapest, 1977, p. 203.

84. Lajos Csetri, *Op.cit.*, p.234.

85. Hans Arens, *Sprachwissenschaft. Der Gang Ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Freiburg-München, 1955; Theodor Bentley, *Geschichte der Sprachwissenschaft*, München, 1869; Ernst Cassirer, *Freiheit und Form. Studien zur deutschen geistesgeschichte*, Berlin, 1922; Eva Feisell, *Die Sprachphilosophie der deutschen Romantik*, Tübingen, 1927; Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris, 1966; Bern, 1934; Hans Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, 1965; Paul Hankammer, *Die Sprache. Ihr Begriff und ihre deutung im 16. und 17. Jahrhundert*, Hildesheim, 1965; R.H. Robins, *Short History of Linguistics*, London, 1967; Vilmos Tolnai, *A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest, 1929; Ovid Densusăianu, *Histoire de la langue romaines*, I-II; Paris, 1902, 1938; Alexandru Rosetti, Boris Cazacu, *Istoria limbii literare românești*, București, 1961.

Programul iluminist maghiar acordă o atenție considerabilă cultivării limbii, în contextul cercetării istorice, având o importantă semnificație, pentru că până la aceea dată stadiul cercetărilor era cvasiinexistent⁸⁶. Sunt și păreri care afirmă că în anii 70-80 ai secolului al XVIII-lea era deja cristalizată limba literară maghiară⁸⁷.

Aceasta este ambianța în care Sámuel Gyarmathi se formează ca cercetător al istoriei limbii maghiare, pe de o parte sub influența programului iluminist, care debordează după anul 1790, pe de altă parte prin contactul direct, la Göttingen, cu mediile universitare germane. Profesorii săi: Schlözer, Heine, Hainbund îl vor influența în disprețul față de poveștile fantastice ale orientului turc, demonstrându-i că acestea nu fac altceva decât să frâneze dezvoltarea oricărei limbi⁸⁸.

Prima sa lucrare filologică este o gramatică a limbii maghiare, a cărei publicare este susținută financiar de Guvernul Transilvaniei, el fiind la acea dată medicul șef al comitatului Hunedoara, ceea ce este menționat pe foaia de titlu⁸⁹. În introducerea motivează de ce a scris și publicat lucrarea. Fericirea și puterea unui popor au la bază modul cum își dezvoltă limba. Argumentează cu evoluția istorică a Babilonului, Alexandriei, Atenei, Romei, Parisului Londrei și, de curând, – spune Gyarmathi – a Petersburgului. El însuși consideră efortul ca pe o datorie națională⁹⁰. Este evidentă legătura pe care o face între cultivarea limbii și programul iluminist, în care educarea maselor este o componentă importantă. În același timp ea este mai aproape de reformism. Așa cum am mai precizat Gyarmathi se cantonează în acest tărâm. Eucația, ca proces îndelungat, presupune ea însăși doar moderație, excluzând spiritul radical. Cu toate acestea, modestia îl caracterizează, deoarece afirmă că gramatica sa era necesară, ceea ce nu înseamnă că nu este perfectibilă⁹¹. Efortul său trebuie legat, fără nici o îndoială, de activitatea „*Societății pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania*”, condusă de György Aranka⁹². Beneficiile realizate din vânzarea gramaticii au intrat în fondul de susținere a Teatrului Maghiar din Cluj, toți socotind că acesta este mijlocul cel mai adecvat pentru cultivarea limbii⁹³. În cadrul societății a mai fost prezentată, după un manuscris datând din anii 1791-1792,⁹⁴ o serie de puncte de vedere privind cultivarea limbii, stadiul îngrijorător în care se afla în acel moment. Se pare că este tot o lucrare a lui Gyarmathi, care nu a văzut lumina tiparului din cauza lipsei de fonduri⁹⁵.

86. Domokos Kosáry, *Op.cit.*, p.309.

87. István, Szthmáry, *Langue littéraire et réforme de la langue*, în *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale, Actes du Deuxième Colloque de Matrafűred, 2-5 octobre 1972*, Budapest, 1975, p.101.

88. Domokos Kosáry, *Op.cit.*, p.520-521.

89. Sámuel Gyarmathi, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Első darab, Kolozsvár, 1794.

90. *Ibidem*, p.V.

91. *Ibidem*, p.VI.

92. Elemér Jancsó, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955, p.28-29.

93. Idem, *A felvilágosodástól a romantikáig*, p. 39-40.

94. A Magyar Nyelv Mivelésének Sengéje. Apud Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.39.

95. *Ibidem*.

Deja în epocă efortul său este apreciat. József Benkő dorea să abordeze aspecte ale scrierii protomaghiare, văzând însă că Gyarmathi a studiat problema renunță, după cum menționează într-o scrisoare adresată lui Sámuel Teleki, datată 25 august 1795⁹⁶. În istoriografia maghiară se remarcă efortul lui Gyarmathi de a „maghiariza” limba maghiară, la fel ca și János Földi în gramatica sa. Este o consecință a afirmării mișcării naționale magiare, în contextul luminist, al epocii postiozefine⁹⁷. Se pare că eforturile lor rămân fără ecou, pentru că la Viena, în anul 1795, apare prin grija unui colectiv „*Magyar Gramatika*”, în care influența lucrărilor lui Gyarmathi și Földi este evidentă⁹⁸. Domokos Kosáry este chiar mai tranșant, apreciind că „*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*” (Îndrumător pentru învățarea limbii maghiare) este lucrarea care deschide drumul cercetării lingvistice maghiare ulterioare⁹⁹.

Lucrarea care îi dă o aură de savant, fiind recunoscută pe plan european este „*Affinitas*”, o investigare istorică a limbii maghiare, o descoperire a originilor sale și înrudirea sa cu limba finlandeză¹⁰⁰. Este evident că din anul 1795 se poate distinge o nouă etapă în activitatea sa științifică¹⁰¹. Cercetarea originilor limbii este o caracteristică a investigației lingvistice la nivel european, din secolele, XVI-XVII, avându-și antecedentele în identificarea tipologiilor, în retorică. Secolul al XVIII-lea pune un accent mult mai mare pe comparație, așa cum este cazul lui Ludolf, de Lhuyd, Hervas și Gyarmathi¹⁰². Se știe că inițial Gyarmathi nu a agreeat ideea înrudirii limbii maghiare cu limba finlandeză. Cea de a doua sa călătorie în Germania, stagiul petrecut la Göttingen, influența lui Schlözer sunt decisive în acest sens. Tot acolo îl cunoaște și pe cehul Dobrovsky, cel care afirmase primul, într-un articol din ziarul „*Magyar Hirmondó*”, că limba maghiară este din aceeași familie cu limba finlandeză, fiind influențat tot de Schlözer. Acesta a făcut investigații în Suedia și Rusia, în acest sens. Filologul german Büttner, cel care plănuia o vastă enciclopedie a limbilor vorbite la acea dată în Europa, îl va influența și el pe Gyarmathi să-și înceapă cercetările pe tărâmul lingvisticii comparate fino-ugrice¹⁰³.

Perioada petrecută în mediile germane îl determină pe Gyarmathi la diverse constatări și, mai ales, comparații. Într-o scrisoare datată 18 decembrie 1799, îl anunță pe György Aranka de aprecierile lingvistului Koch despre „*Affinitas*” și nu poate înțelege de ce acasă, în Transilvania, a avut de suportat atâtea piedici și nu și-a putut finaliza planurile de cercetare lingvistică. Concluzia sa este că în acest caz nu este de mirare cât de puțin se știe în Europa despre

96. Zoltán Éder, *Op.cit.*, p. 98-99, Nota 177.

97. Lajos Csetrei, *Op.cit.*, p.245.

98. *Ibidem*, p. 252.

99. Domokos Kosáry, *Op.cit.*, p.590.

100. Sámuel Gyarmathi, *Affinitas lingvae Hungaricae cum lingvis Finicae originis gramatice demonstrata. Nec non vocabularia dialectorum tataricorum et slavicornum hungarica comparata*, Göttingen, 1799.

101. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, p.40.

102. Georges Mounin, *Histoire de la Linguistique des origines au XIX-e siècle*, PUF, 1967, p. 167.

103. László Gáldi, *Op.cit.*, p. 136; Elemér Jancsó, *Gyarmathi Sámuel ismeretlen levelei*, în „*Magyar Nyelv*”, XL, p.359.

Cluj, despre Transilvania¹⁰⁴. Efortul său științific este considerabil pentru că germanul Gabelentz, secondat de danezul Thomsen, ambii filologi, consideră că „*Affinitas*” este o piatră de hotar în cercetarea modernă a limbii¹⁰⁵. Chiar și peste un deceniu lucrarea sa se bucură de aprecieri. La 10 mai 1807, Mihály Balugyansky, într-o scrisoare adresată de la Sankt-Petersburg lui Ferdinand Jakob Miller, arată că lucrarea făcută de Gyarmathi demonstrează, fără putință de tăgadă, înrudirea limbii maghiare cu limba finlandeză¹⁰⁶.

Gyarmathi, chiar după ce publică „*Affinitas*”, are importante planuri de viitor în privința cercetării lingvistice. Tot în scrisoarea adresată lui Aranka, la 24 ianuarie 1798, dezvăluie dorința sa de a alcătui un dicționar explicativ al limbii maghiare. Se știe că la Viena, Bratislava, Győr și Pesta este bine poate discuta cu renumiți tipografi pentru definitivarea proiectului¹⁰⁷.

Nu a abandonat ideea alcătuirii dicționarului limbii maghiare nici mai târziu. Döbrentei, într-o scrisoare datată 1 ianuarie 1815, trimisă de la Cluj lui Kazinczy, îl informează pe acesta că dr. Gyarmathi își petrece la el fiecare seară. Are în proiect o listare a neologismelor și germanismelor pentru a putea apoi să le găsească fiecăruia corespondentul în limba maghiară¹⁰⁸. La scurt timp, la 20 ianuarie 1815, printr-o scrisoare, Kazinczy îl felicită pe Gyarmathi: „*Eu îți recunosc și îți respect meritele tale și aștept totul de la tine*”¹⁰⁹.

Filologia mahiară are antecedente în studierea interferențelor lingvistice. Laurentius Toppeltinus în „*Origines et occasus Transylvanorum*” (1667) analizează confluențele de limbă maghiaro-italiene. József Benkő are și el câteva contribuții în acest sens. Pál Beregszászi Nagy folosește metoda în lucrarea sa „*Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenlaedischen*” (1796), în care face însă multe confuzii. Mult mai exact este Sándor István cu lucrarea sa „*Sokféle*” (Caleidoscop, 1808)¹¹⁰. Proiectul lui Gyarmathi este mai vechi pentru că el adresându-i-se lui Aranka, printr-o scrisoare, la 14 iunie 1798, menționează că dorește să stabilească prin cuvinte legăturile limbii maghiare cu limbile slave. El considera, atunci că în vocabularul maghiar ar fi circa 700 de astfel de cuvinte¹¹¹. Cercetătorii operei sale au constatat că el considera comparația ca cea mai bună metodă de cercetare a limbii¹¹².

Abia în anul 1816 reușește să-și definitiveze proiectul¹¹³. Lucrarea are o prefață ce se constituie într-o expunere de motive privind necesitatea acesteia,

104. Elemér Jancsó, *Op. cit.*, în „*Magyar Nyelv*”, XLVI, p.248.

105. Miklos Zsirai, *Op.cit.*, p.51-52.

106. Lajos Tardy, *Balugyánsky Mihály*, Budapest, 1945, p. 213.

107. László Gáldi, *Op.cit.*, p. 143.

108. Lános Váczy, *Op.cit.*, vol. XII, p. 197.

109. *Ibidem*, p. 596; „En a te érdemeidet elismerem s tiszteltem, s töled mindent várok”.

110. Zoltán Éder, *Op.cit.*, p. 112-113.

111. Elemér Jancsó, *Op.cit.*, în „*Magyar Nyelv*”, XLVI, p. 155-156.

112. Ferenc Kallai, *Orvos Gyarmathi Sámuel élete leírása*, Nemzeti Társalkodó. 1832, p.198.

113. Sámuel Gyarmathi, *Vocabularium in que plurima hungaricis vocibus variarum lingvarum vocabulam collegit*, Bétsben, 1816.

sub forma unui dicționar explicativ. El observă că limba este într-o permanentă transformare, din varii motive. Cea mai importantă este tendința de perfecționare a limbii folosite, apoi permanenta modificare a habitatului¹¹⁴. Astfel, se pot explica cuvintele turce, tătare, slave și românești din limba maghiară. Unele cuvinte dispar din uz, astfel că după un timp nimeni nu le mai înțelege¹¹⁵. Sigur că explicațiile sale pot fi acceptate doar parțial și ele au un caracter unilateral, pentru că nu observă că fiecare țară privită ca teritoriu de locuire a unui popor are zone de interferențe, ce determină o influențare reciprocă a limbilor vorbite de fiecare popor în parte. Ceea ce este adevărat, limba maghiară are o capacitate semnificativă de a adapta împumuturile în conformitate cu scrierea și pronunția sa¹¹⁶.

Efortul său de investigare este considerabil pentru că folosește 34 de dicționare maghiare și străine pentru a găsi originea cuvintelor, ceea ce pentru perioada respectivă este o realizare filologică de excepție¹¹⁷. Demersul său este profund și pentru că este printre primii care observă existența celor trei dialecte ale limbii maghiare: cea vorbită în secuime, cea vorbită în Partium, comitatele din Transilvania cu excepția celor secuiești, și cea vorbită în Ungaria. Miklos Zsirai consideră că limba maghiară s-a dezvoltat dintr-un singur dialect¹¹⁸. S-ar putea ca Gyarmathi să fi făcut o confuzie identificând dialectul cu graiul, ceea ce evident este altceva. Dar și Zsirai poate supralicita caracterul absolut unitar al limbii maghiare vorbite în diferitele zone de locuire ale ungarilor.

Gyarmathi a avut în proiect și realizarea unui „*Kiss Szotár*” (Mic - dicționar) ale cărui surse au fost gramatica lui Adámi (1760) și dicționarul latin al lui Cellarius. Astfel el reușește formarea unei terminologii maghiare a lingvisticii și o frazeologie simplificată dar diversificată în funcție de unele cuvinte mai noi¹¹⁹.

Știind că Gyarmathi a fost un moderat, ne face să presupunem că a fost un om cumpătat. Toate acestea explică atitudinea sa favorabilă relațiilor cu românii, în general. Se pare că era în relații strânse de prietenie cu Ioan Piuriu Molnar¹²⁰. Nu se poate ca la aceasta să nu fi contribuit prezența comună în loja masonică „*St. Andreas*” din Sibiu, spiritul general al iozefinismului care favoriza și îndemna la relații amicale între români, maghiari și sași pe locuitorii Transilvaniei. Avem date care certifică faptul că Sámuel Gyarmathi cunoștea bine limba română. Prin anii 1809-1810 i-a redactat fostului său elev Elek Bethlen, un discurs în limba română cu ocazia recrutărilor din comitatul Hunedoara

114. *Ibidem*, p. III.

115. *Ibidem*, p. IV.

116. *Ibidem*, p. VI.

117. László Gáldi, *Op.cit.*, p. 338.

118. *Ibidem*, p. 73.

119. *Ibidem*, p. 64.

120. Elemér Jancsó, *A felvilágosodástól a romantikáig*, p. 40.

pentru armata imperială¹²¹. În biblioteca sa avea două cărți care atestă aceasta. Prima este „*Valachisches Lesebuch*” (Viena, 1793) iar a doua „*Catehismul cel mare*” (Cluj, f.a.)¹²². Anii petrecuți în tinerețe la Zaláu¹²³, cei de maturitate la Deva i-au accentuat sentimentul de prietenie față de români, păstrat și la bătrânețe. În a doua călătorie în Germania, atunci când filosoful germen Büttner îi solicită sprijin pentru obținerea unei gramatici românești în vederea elaborării unei enciclopedii lingvistice, îi cedează acestui exemplarul personal din lucrarea lui Micu și Șincai „*Elementa Linguae Daco – Romanae sive Valachicae*”¹²⁴.

Ca ardelean era ferm convins că relația lingvistică româno-maghiară are un caracter special deoarece ei coabitează pe același teritoriu, fiind astfel inevitabile influențele și împrumuturile lingvistice¹²⁵. Dacă privim comparațiile făcute cu limba română putem accepta afirmația că cercetările din „*Affinitas*” și „*Vocabularium*” sunt mult mai importante decât par la prima vedere¹²⁶, judecate fie și în contextul epocii publicării lor. Gyarmathi a determinat originea română a următoarelor cuvinte din limba maghiară: áfonya=afine; bács, báts=baciu; batuta=bătuta (dans popular); berbécs, börbécs=berbec; beszerika=biserică; bisziok, bosziok, buszujok=busuioc; brindza=brânză; cáp, tzáp=țap; cimbor, tzimbor=simbriaș; csuma, tsuma =ciumă¹²⁷; déak, diak=cantor; esztrenga=strungă; furulya, fujora=flueră; haricska=hritske (lb. română = poligon-din lb.ukr. hrecka); izlot, zlot=zlot (din lb. poloneză – zlot); kaliba=colibă; kaluger=călugăr; karica (la secui)=cătrintă; kolak=colac (pâine în formă de cerc)¹²⁸; kotyec=coteț; kutuja, iskutuya, skutulya=cutie; málé = mălai; maszkara, maszkura=mască (din lb. albaneză); macsuka, matsuka= măciucă; nyegócos, nyegotsos=nețgător; oka=oca (din lb. turcă); orda=urdă; pakulár=păcurar, păstor; pita=pită (din lb. sârbo-croată)¹²⁹; rezsnyce=râșniță; rogosz=rogoz; szcompia=scumpie; szokmány, szukmány=suman; tóka= toacă; tokány=tocană¹³⁰; zsitár, zsibtár =jitar¹³¹.

Cercetarea lingvistică ulterioară demonstrează că influența constatată de Gyarmathi este reală ea fiind confirmată chiar de existența unor toponime românești în Ungaria¹³².

121. Elek Csetri, János Dani, *Gyarmathi Sámuel, életrajzához*, în „*Nyelv és irodalomtudományi közlemények*”, XVI, nr. 2, p. 343.

122. Attila Szabó, *Román kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában*, în „*Nyelv és irodalomtudományi közlemények*”, IV, 1960, 3-4, p. 313.

123. Elmér Jancsó, *Op. cit.*, p. 40.

124. Idem, *Gyarmathi Sámuel ismeretlen levelei*, în „*Magyar Nyelv*”, XLVI, p. 62; László Gáldi, *Op. cit.*, p. 136; Ladislau Gyémant, *Op. cit.*, p. 112, Nota 178.

125. László Gáldi, *Op. cit.*, p. 338.

126. Attila Szabó, *Op. cit.*, p. 297.

127. *Ibidem*, p. 302.

128. *Ibidem*, p. 303.

129. *Ibidem*, p. 304.

130. *Ibidem*, p. 305.

131. *Ibidem*, p. 306.

132. Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1968, p. 442-423.

Preocuparea sa pe tărâmul cercetării lingvistice nu l-a împiedicat să fie solidar, ca un adevărat *Aufklärer*, cu cei care investigau din diferite perspective. Îl recomandă pe Sándor Körösi Csoma profesorului universitar din Budapesta, Lajos Schaedi, pentru a-l ajuta în tentativa sa de a pleca în Asia în vederea descoperirii locurilor de unde au migrat maghiarii spre Europa¹³³.

Duă ce s-a întors din prima călătorie din Germania a colaborat la primul ziar ungar „*Magyar Hirmondó*”, scos de Mátyás Rát (1749-1810) la Bratislava¹³⁴.

În perioada 1789-1795 s-a ocupat și de traduceri. Este vorba despre două lucrări ale lui Henrik Juan Campeé, „*A fiatal Robinson*” (Tânărul Robinson, 1793) și „*Amérikának feltalálásáról*” (Despre descoperirea Americii, 1794)¹³⁵. Prima se găsește în biblioteca Muzeului Civilizației Dacice și Române Deva. În prefață menționează că efortul său a fost dictat de considerente patriotice în folosul tinerilor¹³⁶.

Ca iluminist a fost, în mod firesc, un bibliofil pasionat. Colecția sa de cărți s-a integrat după moartea sa în biblioteca Colegiului reformat din Zalău, păstrat până astăzi¹³⁷.

La Cluj a activat cu dăruire pentru constituirea Muzeului Transilvaniei, colaborând strâns în acest sens cu Gábor Döbrentei¹³⁸.

A fost și un pasionat al teatrului. Se apropie de acest fenomen cultural când se afla la Bratislava, ca educator particular. Revenind la Aiud va contribui, se pare, la editarea unor piese de teatru. Aceste evenimente se petrec prin anul 1785, când funcționa ca medic la Aiud, militând pentru construirea unui teatru în această localitate¹³⁹. Döbrentei chiar îl consultă, cercetându-i părerea asupra traducerii făcute de el la „*Macbeth*” de Shakespeare¹⁴⁰.

Am precizat că fiind un adevărat *Aufklärer*, nu pierde nici o ocazie de a contribui la evoluția Transilvaniei, pe diferite căi. Într-o scrisoare adresată lui Aranka, la 23 decembrie 1796, îi comunică acestuia că a văzut câteva mașini agricole în Germania. Gândul l-a dus imediat la puțin evoluata lui țară, unde se cultivă destul de mult in și cânepă, care ar putea fi prelucrate mult mai ușor. A vizitat și fabrici de acest gen, s-a interesat asupra modului lor de organizare și despre funcționarea mașinilor. Și-a notat prețurile la cele care, crede el, ar putea fi aduse în Transilvania¹⁴¹.

Un element oarecum pitoresc al vieții sale ne permite și mai mult să afirmăm că Gyarmathi, ca iluminist este un adept al înnoirii pe multiple planuri. La

133. Otto Nagy, *Op. cit.*, p. 69.

134. Domokos Kosáry, *Op. cit.*, p. 520; Otto Nagy, *Op. cit.*, p. 15-16.

135. Elemér Jancsó, *Op. cit.*, p. 39.

136. J.H. Campeé, *A fiatal Robinson*, Ediția a treia germană, tradusă de Gyarmathi Sámuel, publicată la Aiud în anul 1830 la tipografia Colegiului reformat de către Fiedler Gottfried.

137. Otto Nagy, *Gyarmathi Sámuel Könyvei*, în „*Erdélyi Múzeum*”, XLVIII (1943), p. 332-342; Gyula Kincs, *A zilahi ref. kollegium könyvtár története, in Értésítő az 1894/5 iskolai evre*, Zalău, 1895, p. 223-229.

138. Vezi Elemér Jancsó, *Döbrentei Gábor, élete és munkássága*, Kolozsvár, 1944.

139. Rezső Gálos, *Kármán József*, Budapest, 1954, p. 44.

140. Elemér Jancsó, *Op. cit.* p. 64.

141. Idem, *Gyarmathi Sámuel ismeretlen levelei*, în „*Magyar Nyelv*”, XL, p. 362.

11 mai 1784, la Bratislava, zboară cu un dirijabil, la numai o jumătate de an după succesul fraților Montgolfier, din toamna anului 1783. Evenimentul este deosebit pentru că la el participă și cardinalul de Bratislava, deși se știe Gyarmathi este reformat. Ziarul „*Magyar Hirmondó*”, descrie pe larg evenimentul epocii¹⁴². Celebrul viitor iacobin, Martinovici, la Liov, în toamna anului 1784, încearcă și el o astfel de experiență. E aproape sigur că auzise de încercarea lui Gyarmathi¹⁴³.

Întreaga viață și activitate a lui Sámuel Gyarmathi demonstrează că el este un reprezentant de seamă al iluminismului maghiar din Transilvania. Opera sa, prestigioasă, este receptată cu multă atenție în epocă, fiind comentată pozitiv în istoriografia română și, evident, detaliat, în istoriografia maghiară.

Am considerat util acest demers privind viața și activitatea sa pentru că ansamblul operei sale este mai puțin cunoscut în istoriografia română, ea fiind importantă și în contextul interferențelor culturale iluministe româno-maghiare.

142. Idem, *A felvilágosodástól a romantikáig*, p. 37.

143. László Gáldi, *Op. cit.*, p. 63.

**LA VIE ET L'ACTIVITÉ DE GYARMATHI SÁMUEL REPRÉSENTANT
DES LUMIÈRE DE TRANSYLVANIE**

Résumée

Toute la vie et l'activité de Sámuel Gyarmathi demonstre qu'il est un remarquable représentant du siècle des lumières hongrois en Transylvanie.

Son oeuvre prestigieux a été accepté avec beaucoup d'attention à l'époque, dans l'historiographie roumaine et nottament dans l'historiographie hongroise.

L'article met en evidence des aspects de la vie et de l'activité de cet intelectuel, un peu connu dans l'historiographie roumaine, mais qui est très importante dans le cadre des influences culturelles roumaines – hongroises, pendant les lumières.